

STEG I RÄTT RIKTNING

- Vägar mot en renare
sko- och läderindustri

**FAIR
ACTION**

**CHANGE
YOUR SHOES**

INNEHÅLL

Sammanfattning	5
Inledning	6
Problemen inom skoindustrin	7
Förbättrade arbetsvillkor	7
Förbättrad arbetsmiljö	7
Föreningsfrihet	8
Minskad miljöpåverkan	8
Ökad transparens	8
Initiativ för en renare skoindustri	9
Pentland/ Cividep / Homeworkers Worldwide	9
The Ganges Leather Buyers Platform	10
Swedish Shoe Environmental Initiative.....	11
Indonesian freedom of Association Protocol	11
Fair Wear Foundation.....	12
Den österrikiska ekomärkningen.....	13
Slutsatser	15
Förbättrade arbetsvillkor	15
Förbättrad arbetsmiljö.....	16
Föreningsfrihet.....	16
Minskad miljöpåverkan	16
Ökad transparens.....	16
Källförteckning	17

Författare: Dominique Muller och Anna Paluszek,
Anpassning till svenska: Charlie Aronsson
Översättning: Ida Karlsson
Redaktionsgrupp: Stefan Grasgruber-Kerl, Joanna Szabuńko,
David Hachfeld och Charlie Aronsson
Layout: Lina Garemark
Utgivare: Change Your Shoes och Fair Action
Publiceringsdatum: november 2017

Change Your Shoes är en internationell kampanj som arbetar för bättre sociala och miljömässiga villkor i garverier, skofabriker och hem där läderskor tillverkas. I kampanjen ingår 15 europeiska och 3 asiatiska organisationer. Change Your Shoes framhåller att arbetarna inom den globala skoindustrin har rätt till en levnadslön och säkra arbetsförhållanden, samt att konsumenterna har rätt till säkra produkter och insyn när det gäller hur deras skor produceras.

Fair Action är en ideell förening som arbetar för att få företag att ta ansvar för sin påverkan på människor och miljö. Vi granskar hur varor och tjänster är producerade och sätter press på företag att förbättra arbetsvillkor och betala levnadslöner.

Denna rapport har producerats med finansiellt stöd från Europeiska unionen. För innehållet ansvarar endast de parter som ingår i projektet Change Your Shoes. Under inga omständigheter ska innehållet betraktas som en avspeglning av EU:s åsikter.

WHERE SLUGO

SAMMANFATTNING

I den här rapporten belyser vi initiativ som verkar för eller har potential att verka för en mer miljömässigt och socialt hållbar sko- och läderindustri. "Steg i rätt riktning" är den svenska versionen av rapporten "How to do better", som är framtagen av den internationella kampanjen Change Your Shoes (CYS). I den svenska versionen har Fair Action gjort ett urval för att lyfta fram de initiativ vi anser tillför mest för svenska aktörer.

De initiativ vi presenterar har valts ut och bedömts utifrån hur de förbättrar eller hur de har potential att förbättra de fem centrala förbättringsområden inom sko- och läderindustrin. CYS har identifierat under de tre år projektet har förlöpt:

1. Förbättrade arbetsvillkor
2. Förbättrad arbetsmiljö
3. Föreningsfrihet
4. Minskad miljöpåverkan
5. Ökad transparens

Syftet med rapporten är att:

- Sprida lärdomar och exempel
- Uppmuntra producenter och varumärken att göra mer
- Uppmuntra beslutsfattare att eftersträva bättre regelverk
- Stärka arbetstagares möjlighet att ta tillvara sina egna rättigheter

I "Steg i rätt riktning" redovisas och analyseras sex initiativ som innefattar; projekt med ett avgränsat syfte, flerpartsinitiativ, företagsinitiativ och konsumentmärkning. Det finns gott om initiativ inom branschen som fokuserar på den yttre miljön. CYS menar att det även är viktigt att det finns initiativ som är beredda att ta steg bortom gällande lagstiftning. Den befintliga EU-lagstiftningen som gäller kromgarvat läder skyddar konsumenter, men löser inte alla de problem som är kopplade till kromgarvning, framförallt inte inne i garverierna.

CYS tycker även det är oroande att de flesta initiativ i den här rapporten förlitar sig på enbart kontroller. Sedan länge kan vi konstatera att kontroller inte är tillräckligt för att hantera de problem vi finner i garverier och fabriker.

CYS uppmanar företagen att ställa arbetstagaren i centrum. Endast i ett fåtal exempel deltar arbetstagare i arbetet att utveckla metoder och modeller för en mer hållbar industri. Som en förlängning på detta

resonemang menar CYS att arbetstagares rättigheter måste ingå i alla initiativ som säger sig verka för en mer hållbar sko- och läderindustri, även de initiativ som har ett miljöfokus.

FOTO: SÜDWIND/SCHRÖDER

INLEDNING

Rapporten "Steg i rätt riktning" är en svensk sammanfattning av rapporten "How to do better" som är framtagen av kampanjen Change Your Shoes (CYS). Fair Action är den svenska parten i kampanjen vars syfte är att arbeta för bättre sociala och miljömässiga villkor i garverier, skofabriker och hem där läderskor tillverkas. I kampanjen ingår 15 europeiska och tre asiatiska organisationer. Fair Action är en ideell förening som arbetar för att få företag att ta ansvar för sin påverkan på människor och miljö. Föreningen granskar hur varor och tjänster är producerade och sätter press på företag att förbättra arbetsvillkor och betala levnadslöner.

Syfte

Syftet med rapporten är att lyfta fram initiativ inom sko- och läderindustrin som inte bara följer lagstiftning och internationella standards utan går bortom dessa. Rapporten rangordnar inte olika initiativ. Rapporten syftar till att ge exempel på metoder som kan inspirera de aktörer som vill verka för en renare sko- och läderindustri. Vi vill med rapporten uppmuntra producenter och märken att göra mer inom de egna leverantörsleden. Samtidigt hoppas vi att denna rapport kan stärka sko- och läderarbetares möjlighet att ta tillvara sina egna rättigheter. Vi har även en förhoppning om att rapporten kan inspirera till ökat samarbete mellan olika märken och aktörer. Vi bedömer de olika initiativen efter hur de verkar för eller har potential att verka för:

1. **Förbättrade arbetsvillkor** i leverantörskedjan (anställningsavtal, skydd för utsatta arbetstagare, arbetstider mm.)
2. **Förbättrad arbetsmiljö** i hela leverantörskedjan (minskat användande och exponering av kemikalier mm.)
3. **Föreningsfrihet** (förbättrade relationer mellan arbetsmarknadens parter, verktyg för att lösa konflikter och stöd till fackföreningar och kollektiva förhandlingar mm.)
4. **Minskad miljöpåverkan** (hantering av kemikalier avseende utsläpp samt hantering av vatten och avfall mm.)
5. **Ökad transparens** (offentliga leverantörslistor, avvikelser från uppförandekoder samt klagomålsmekanismer mm.)

Dessa förbättringsområden är identifierade utifrån de utmaningar CYS funnit under de tre år projektet fortlöpt.

Under projektets gång har vi undersökt många delar av en läderskos livscykel, från garverier i både Indien och Italien, via tillverkning av ovandelar i Östeuropa till skofabriker i Kina. Vissa av de initiativ som presenteras i rapporten avser påverka hela leverantörskedjan medan andra är fokuserade på en specifik del.

Avgränsning och metod

Studien har i huvudsak genomförts med hjälp av material som är tillgängligt för allmänheten på respektive aktörers¹ hemsidor och uppgifter som lämnats ut på vår begäran. Vi strävar i rapporten efter att ge en översikt över metoder för en positiv förändring inom sko- och läderindustrin.

För att hitta de initiativ som presenteras i rapporten har en inventering gjorts av de 18 organisationer som bildar CYS. En kritisk granskning av de presenterade förslagen har sedan genomförts av en redaktionsgrupp och rapportens författare har sedan granskat de utvalda initiativen. I vissa fall kompletterades den offentliga eller delade informationen med intervjuer. I den svenska versionen av rapporten har Fair Action gjort ytterligare ett urval för att lyfta fram de initiativ vi anser tillföra mest för svenska aktörer. Studien genomfördes mellan juni och november 2017. De sex initiativ som är med i rapporten innefattar enskilda projekt med ett avgränsat syfte, flerpartsinitiativ, företagsinitiativ och märkningar. Exempel undantogs som endast syftar till att följa minnistandards, nationell lagstiftning och EU-förordningar. Andra initiativ undantogs där det saknas tillräcklig offentlig information.

¹ De aktörer som står bakom de initiativ som presenteras i rapporten.

PROBLEMEN INOM SKOINDUSTRIN

Skor och läder kräver mycket manuell arbetskraft och av den anledningen väljer många europeiska skomärken att helt eller delvis tillverka i länder där löner är låga och regleringen av industrin bristfällig. Löner under fattigdomsgränsen, orimlig övertid och olaglig användning av korttidskontrakt är vanligt förekommande. Detta förvärras av de arbetsmiljörisiker som arbetare utsätts för. Generellt har dessa länder även svag uppföljning av miljölagar vilket gynnar billig läderproduktion, som utgör en central del av leverantörskedjan för ett par läderskor. Medan klädindustrin har stått i fokus för globala kampanjer och där många initiativ tagits för bättre arbetsförhållanden, är sko- och läderindustrin långt efter bland annat när det gäller insyn i leverantörskedjan.

Förbättrade arbetsvillkor

Levnadslön²: ILO³ har fastställt att en levnadslön är en grundläggande mänsklig rättighet i enlighet med artikel 23 i FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna.⁴ Löner och förmåner som betalas ut för en vanlig arbetsvecka (maximalt 48 timmar) ska åtminstone motsvara den nationellt lagstadgade minimilönen eller industristandard och alltid vara tillräcklig för att täcka utgifter för grundläggande behov för arbetstagare och deras familjer och så att dessutom blir något kvar som buffert. ILO utvecklade konceptet minimilön för att se till att arbetstagare skyddas mot oskäligt låga löner. Men i många fall har minimilönen blivit en lön som leder till fattigdom. I till exempel Bangladesh är den aktuella minimilönen på 5 300 taka långt under Världsbankens fattigdomsindex för svår fattigdom.⁵ Avsaknad av levnadslön innebär att många arbetstagare tvingas arbeta ofta olagliga mängder övertid för att få ihop en inkomst som de och deras familjer kan leva på. Arbetare vågar ofta inte ifrågasätta övertidsarbete eller ansöka om ledighet eftersom de saknar kontrakt och därför kan bli godtyckligt uppsagda. De låga lönerna innebär ofta

att arbetare och deras familjer får förlita sig på oseriösa långgivare som lånar ut pengar till ockerräntor. Bättre rutiner för löneutbetalning har därför hög prioritet för arbetstagare i många produktionsländer.

Skälig arbetstid: Långa arbetsdagar är kopplat till låga löner. Övertid är ofta påtvingat, antingen för att arbetaren behöver den extra inkomsten för att försörja sig eller för att arbetsgivaren hotar med uppsägning om arbetaren vägrar. Ofta utförs övertidsarbetet utan den extra övertidsersättning som arbetaren har rätt till. Långa arbetsdagar påverkar familjen liksom den enskilda arbetarens hälsa och risk för att råka ut för olyckor.

Trygga anställningar: Att en arbetare vid kränkning av sina rättigheter kan referera till arbetslagar, förordningar och kollektivavtal förutsätter att arbetaren har ett anställningskontrakt. Om arbetaren inte kan bevisa att de har en anställning kan de inte kräva bättre villkor och riskerar att förlora sitt arbete om de tar upp problem.⁶ Många sko- och läderarbetare är anställda på korttidskontrakt eller saknar helt anställningskontrakt. Avsaknad av anställningskontrakt innebär att den anställde förvägras sociala trygghetssystem som till exempel pension. Otydliga anställningsförhållanden innebär också att arbetstagare inte har möjlighet att bilda eller ansluta sig till fackföreningar.

Skydd för särskilt utsatta arbetstagare: Migranter, kvinnor och hemarbetare är särskilt utsatta i arbetslivet, särskilt i lågavlönade yrken. Liksom vid annan arbetsintensiv tillverkning har skoindustrin en stor andel kvinnliga arbetare, särskilt bland hemarbetare. I Indien, ett av de stora läderproducerande länderna, arbetar hemarbetare utan någon form av anställningskontrakt. Det innebär att det arbete hemarbetaren utför officiellt inte är en del av det köpande företags leverantörskedja. ILO:s konvention om hemarbete slår fast att hemarbetare är att betrakta som anställda även om hemmet är deras arbetsplats. De har därför samma rättigheter som andra arbetstagare.⁷ Låg ersättning för det ackordsarbete som hemarbetarna utför är en viktig anledning till att barnarbete fortfarande förekommer i hemmen. Vissa företag har försökt bemöta detta problem genom att införa förbud mot hemarbete. Resultatet blir kontraproduktivt då det förvägrar kvinnor den kanske enda möjligheten till

2 <http://www.cleanclothes.org/livingwage> (171123)

3 FN:s fackorgan: <https://svenskailo-kommitten.se/om-ilo/> (171120)

4 ILO:s konvention nr 95 och 131, ILO:s rekommendation nr 131 och 135

5 Genomgång om lönekampen i Bangladesh: <https://cleanclothes.org/resources/background/background-wage-struggle-bangladesh-december-2016> (171123)

6 <http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc95/pdf/rep-v-1.pdf> (171123), p6

7 http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C177 (171123)

en inkomst. Skoföretagen behöver erkänna hemarbete som en del av deras leverantörskedja och ställa krav på sina leverantörer att ge arbetarna anställningar och skälig ersättning.

Identifiering av affärsmetoder som bidrar till dåliga arbetsvillkor: Inköpsrutiner som ensidigt sätter press på leverantörer att sänka kostnader bidrar till lägre löner, överträdelser av arbetslagar och stora mängder övertid. Det är viktigt att leverantörer får en tillräcklig ersättning för de kostnader som det innebär att uppfylla de hållbarhetskrav som skoföretagen ställer. I praktiken innebär det att skoföretagen måste säkerställa att de priser som de betalar täcker kostnaden för till exempel betalning av levnadslön. Samtidigt bör företagen ha ambitionen att etablera långsiktiga relationer med sina leverantörer som ger leverantören möjlighet att erbjuda fler av sina anställda tillsvidarekontrakt. Ledtider och en fabrikskapacitet måste bedömas för att säkerställa att inte leverantören tvingas till att beordra olagliga mängder övertid eller lägga ut delar av ordern på underleverantörer. En åtgärd för att förhindra detta är att tillsammans med leverantör och arbetarrepresentanter räkna ut vad en levnadslön är. En annan åtgärd är att i sin uppförandekod sätta en gräns för förekomsten av korttidskontrakt eller tilldela leverantörer med en stor andel tillsvidarekontrakt fler och större order.

Förbättrad arbetsmiljö

Rätt till säkra arbetsförhållanden: Varje dag utsätts skoarbetare för kemiska substanser som kan påverka hälsan och ge kemiska brännskador, andningssvårigheter, irriterad hud eller ögon. Vissa kemikalier, hanterade på fel sätt, kan också leda till cancer, lever- och njursjukdomar, hjärt- och lungsjukdomar, hudsjukdomar och allergier. Här behöver företag säkerställa att arbetarna har relevant utbildning i hur kemikalierna ska hanteras och att de har tillgång till och använder den personliga skyddsutrustning som krävs för att hantera kemikalierna säkert. Att få detta att fungera effektivt kräver både samarbete och transparens mellan företag och andra aktörer. Dels på grund av svårigheterna att säkert veta var lädret kommer ifrån, dels för att garverierna troligtvis är en del av flera företags leverantörskedjor. Garvning är den process som gör att en rå djurhud blir till läder som bland annat kan användas till skor. Garvningen syftar till att göra lädret mjukt och hållbart. I garvningen ingår många moment. Ofta utförs förbehandlingen och huvudgarvningen, de moment som är mest riskfyllda, i ett garveri och efterbehandlingen i ett annat. Inte sällan

utförs de två första momenten av garvningen i länder eller regioner med sämre efterlevnad och uppföljning av miljölagstiftning medan efterbehandlingen utförs i till exempel Italien.

Cirka 90 procent av världens läder kromgarvas⁸. Anledningen till att industrin till stor del har lämnat den traditionella vegetabiliska garvningen med garvämnar som barkextrakt är att metoden är både dyrare och mer tidskrävande. Krom ger också lädret andra egenskaper än vegetabilisk garvning.

Krom finns i två former, krom 3 som är den form som används vid lädergarvning och krom 6. Krom 6 är ett cancerogent ämne som är förbjudet i produkter som importeras till EU. Även om krom 6 inte används direkt i garvningen kan krom 3 ombildas till krom 6 genom oxidering under delar av garvningsprocessen. Krom 3 kan också övergå till krom 6 när det förbränns, till exempel när en lädersko hamnar på soptippen.⁹

Föreningsfrihet

Både föreningsfrihet och rätten till kollektiva förhandlingar är grundläggande för att kunna uppfylla andra mänskliga rättigheter i arbetslivet. Dessvärre möter arbetstagare många hinder när de vill ansluta sig till en fackförening eller förhandla kollektivt. Många regeringar begränsar, undergräver, förhindrar eller till och med förbjuder oberoende fackföreningar. Arbetsgivare har ofta en fiendlig inställning till fackföreningar och använder sig av hot, diskriminering, uppsägningar, svartlistning och fysiskt våld för att förhindra deras arbete. Skoföretag måste arbeta aktivt för föreningsfrihet i sina leverantörskedjor. Att verka för föreningsfrihet kan företag göra, genom utbildningar, genom att främja användningen av tillträdesavtal, eller genom att skapa en trovärdig klagomålsmekanism. Ett annat sätt att arbeta för föreningsfrihet är att arbeta för att begränsa användningen av korttidskontrakt.¹⁰

8 Åke Lindström, produktionschef Tärsjö Garveri AB, intervju (140328)

9 Europeiska kemikaliemyndigheten, Bakgrundsdokumentet till yttrandet om bilaga XV om ärendet som gäller förslag på begränsningar av sexvärt krom i läderprodukter, s 31 (2012)

10 http://labourbehindthelabel.net/wp-content/uploads/2015/10/TailoredWagesUKweb_1.pdf (171123)

Minskad miljöpåverkan

Det faktum att varje sko kan innehålla 65 olika delar som sätts samman i 360 olika steg ökar miljöpåverkan av skoproduktionen.¹¹ Garverier är den fjärde största förorenande industrin i världen enligt en sammanställning av Pure Earth 2016.¹² Förutom användningen av hundratals kemikalier använder garverier enorma mängder vatten. Vid kromgarvning används cirka 130 olika kemikalier, många vattenlösliga som inte absorberas av djurhuden utan blir kvar som rester.

Återvinning av skor är också det en stor utmaning på grund av den komplexa blandningen av material. Minskat avfall och förlängd användning av skor behöver vara en given aspekt vid design och produktutveckling. Även förpackning och transporter har en betydande miljöpåverkan. Att ta itu med industrins miljöpåverkan utanför fabriker skulle med all säkerhet även ha en positiv effekt på arbetsmiljön för sko- och läderarbetarna inne i garverier och fabriker.

Ökad transparens

Som vi visat här ovan är en läderskos leverantörskedja kantad av både miljömässiga och sociala risker. Trots detta är det praktiskt taget omöjligt att få veta exakt var ett par skor har tillverkats och under vilka förhållanden. Denna brist på transparens gör det svårt att ställa producenter och märken till svars när arbetares rättigheter kränks. Att inte publicera information om sin leverantörskedja är i strid med FN:s vägledande principer för företag och mänskliga rättigheter¹³. Principerna är en rad riktlinjer som presenterar de olika åtgärder som företag bör vidta för att "identifiera, förhindra, begränsa och svara för" hur de hanterar sin potentiellt och faktiskt negativa påverkan på mänskliga rättigheter och hur de regelbundet rapporterar om de framsteg som gjorts.¹⁴

11 Marta Herva, Antonio Álvarez, Enrique Roca: Sustainable and safe design of footwear integrating ecological footprint and risk criteria, Journal of Hazardous Materials, Volume 192, Issue 3, 15 September 2011, Pages 1876-1881.

12 The World's Worst Pollution Problems 2016: The Toxics Beneath Our Feet, Green Cross Switzerland, Pure Earth, 2016.

13 http://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf (171120)

14 <http://fairaction.se/wp-content/uploads/2016/06/BRAND-ASSESSMENT-Mindre.pdf> (171123)

Varför är transparens viktigt?

Kompensation: När fabrikskomplexet Rana Plaza i Bangladesh kollapsade 2013, omkom fler än 1 100 textilarbetare. Familjer var tvungna att leta rätt på etiketter från klädesmärken i rasmassorna för att kräva kompensation. **Säkerhet:** Med redovisningsskyldighet är det mer sannolikt att fabriker och märken gör en ordentlig uppföljning. Det kan också göra det lättare för arbetare att ta upp problem om man istället för fabriksledningen kan vända sig till det eller de märken man tillverkar till.

Löner och anställningsvillkor: Genom att känna till lönerna för arbetstagare i olika delar av verksamheten kan en fackförening lättare ta reda på om lönerna är rättvisa och går att leva på.

Fackliga rättigheter: Om märken begär att få information om fackföreningar och överenskommelser om kollektiva förhandlingar i leverantörers fabriker skickar det en tydlig signal till fabriker och producentländer att skoföretagen stödjer arbetstagarnas rätt till medinflytande.

För konsumenterna: Bristen på insyn strider mot FN:s riktlinjer för konsumentskydd som slår fast att konsumenter har rätt att bli informerade om de produkter de köper. Om information finns tillgänglig har en medveten konsument möjlighet att kontrollera var och under vilka förhållanden som ett märke tillverkar.

INITIATIV FÖR EN RENARE SKOINDUSTRI

I den här rapporten presenteras sex initiativ som på olika sätt har potential att föra sko- och läderbranschen ett steg framåt, mot en renare industri. De sex exemplen visar på en bredd, från projekt där ett enskilt företag och NGO:s samarbetar, via flerpartsinitiativ med hundratals medlemmar, till märkningar som tar ett steg bortom lagstiftning och internationella standards.

Pentland/ Cividep / Homeworkers Worldwide – kartläggning av hemarbete

År 2016 började det brittiska företaget Pentland Brands kartlägga frågan om hemarbetare i sin leverantörskedja genom ett projekt i den indiska delstaten Tamil Nadu. Projektet genomförs i samarbete med den lokala indiska organisationen Cividep och den brittiska organisationen

Homeworkers Worldwide (HWW)¹⁵. Projektets första fas handlade om att få kunskap om hemarbetarnas roll, då de utgör en "osynlig" del av leverantörskedjan. Den andra fasen handlar om att genomföra ett pilotprojekt där det säkerställs att hemarbetare får sina rättigheter tillgodosedda. Och att det finns system utformade för att stödja detta. Projektet har resulterat i en policymall för hemarbete som är öppen för andra företag att använda¹⁶.

Projektet fokuserar på arbetsvillkor, anställningsförhållanden samt arbetarrepresentation och utgår från hemarbetarnas verkliga behov. För närvarande är projektet begränsat till en leverantör och deras leverantörskedja. Aktörerna som driver projektet hoppas att deras exempel kan kopieras av andra företag med hemarbete i leverantörskedjan. I samarbete med HWW har Pentland Brands reviderat och stärkt sina riktlinjer för hemarbetare för att erkänna deras roll i leverantörskedjan och därigenom också deras rättigheter och förmåner. I april 2017 hade de flesta delar av leverantörskedjan kartlagts och nu kartläggs lönenivåer, antalet arbetstimmar och priser längs hela kedjan. De medverkande aktörerna konstaterar hur avgörande det är att de arbetare som själva berörs är involverade i diskussionerna.

Leverantörskedjan är i Pentlands fall relativt kort. Märket köper in skor direkt från leverantören som har sina egna fabriker men lägger ut vissa syarbeten på mellanhänder som i sin tur anlitar hemarbetare. I projektet

undersöks hur arbetet fördelats; olika aktörers roll i leverantörskedjan och det värde (pris) som tillskrivs deras arbete. Hemarbetare får ersättning per styck och håller sällan reda på det exakta antalet arbetstimmar. Att slå fast vilken ersättning som är rimlig är inte enkelt. Hemarbetare har bidragit genom att återge vad som är viktigast för att förbättra deras situation. Här lyfter arbetarna fram tillgång till sjukförsäkring och anställningsskydd.

Pentland hänvisar till projektet i sin årsrapport för 2016¹⁷ men det är inte klart hur mycket av kartläggningen av leverantörskedjan som kommer att offentliggöras. Pentland Brands publicerar en leverantörslista som innefattar direktleverantörer, samt godkända underleverantörer.¹⁸ Listan uppdateras varje halvår, men omfattar inte leverantörer till licensierade partners (bland annat Hunters gummistövlar), produkter utanför detaljhandeln, eller leverantörer och producenter längre ut i kedjan. Eftersom projektet fortfarande befinner sig i ett tidigt skede, finns det inga tydliga resultat som visar på positiva effekter för hemarbetare i Ambur.

The Ganges Leather Buyers Platform

Nätverket The Ganges Leather Buyers Platform består av Världsnaturfonden och ett antal företag baserade

¹⁵ <http://www.homeworkersww.org.uk/> (171122)

¹⁶ http://www.homeworkersww.org.uk/assets/uploads/files/hww_hw_policy.pdf (171122)

¹⁷ <http://www.pentland.com/downloads/cr-reviews/Pentland-CR-Review-2016.pdf> (171123)

¹⁸ http://www.pentland.com/downloads/tier-1-supplier/Pentland_Brands_Tier_1_supplier_list.pdf (171123)

i Storbritannien, bland annat Tesco och John Lewis. Nätverkets arbete syftar till att minska föroreningarna från garverierna längs floden Ganges. Lokala partners, bland annat Världsnaturfonden i Indien samarbetar med garverier för att underlätta och främja bättre metoder med fokus på vattenrening. Nätverket ökar medvetenheten om garveriernas påverkan; stöttar företag att agera för bättre vattenhanteringen och gör det möjligt för företag att tillsammans påverka lokala garverier och myndigheter. En viktig fråga är att se till att företag samarbetar för att ha större inflytande. Projektet har hittills besökt över 40 mindre garverier. Inom ramen för projektet har möten mellan regeringen och näringsliv genomförts och små garverier har fått träffa företag från Storbritannien.¹⁹ Nätverket följer Världsnaturfondens fem steg för vattenförvaltning²⁰;

1. **Medvetenhet** om hur vatten påverkar företag och hur företag påverkar vatten.
2. **Kunskap** om det egna företagets vattenpåverkan.
3. **Internt arbete** med att utveckla sina policys och eventuellt genomföra pilotprojekt.
4. **Samverkan** med andra aktörer, till exempel inom flerpartsinitiativ.
5. **Påverka** beslutsfattare.

Nätverket syftar till att öka medvetenheten inom företagen, öka ansträngningarna bortom sina egna leverantörskedjor, koppla samman garverier och få dessa att gå med i Världsnaturfondens lokala initiativ i Indien för att förbättra metoder och verka för förbättrade regelverk i Indien.²¹

Liksom vid många andra miljöåtgärder behandlas inte frågor om arbetares villkor och rättigheter. Nätverkets fokusfråga är säkert vatten för lokalsamhällen, vilda djur och växter. För närvarande finns inga kriterier för användningen av kemikalier, bara när det gäller avfallshantering. Det borde inte vara ett stort steg att involvera lokala fackföreningar i nätverket och på så sätt komplettera nätverkets påverkan till att också förbättra arbetsmiljön i garverierna. En annan viktig förbättring skulle givetvis vara att offentliggöra vilka företag som är medlemmar i initiativet.

19 https://www.wwf.org.uk/sites/default/files/2017-03/24-03-2017%20Ganges%20leather%20buyers%20platform%20briefing_0.pdf (171123)

20 http://wwf.panda.org/what_we_do/how_we_work/our_global_goals/water/water_management/stewardship_steps/ (171122)

21 <http://blogs.wwf.org.uk/blog/habitats/rivers-freshwater/tanneries-impact-ganges-wwf-working-drive-positive-change/> (171123)

Swedish Shoe Environmental Initiative (SSEI)

SSEI är ett företagsinitiativ med 16 medlemsföretag från den svenska skosektorn. Arbetet leds av ett konsultföretag. Syftet med SSEI är att skapa ett verktyg för skoproducerande företag som gör det enklare att tillverka skor på ett mer hållbart sätt. Verktöget är ett materialindex som ska förenkla för användaren att byta ut ett material eller en substans mot ett material eller en substans som bedöms som mindre farlig. Verktöget kommer användas främst i företagets design- och produktutvecklingsfas. De personer som främst kommer arbeta med verktöget på skoföretagen är designers och inköpare. Enligt nätverkets hemsida har cirka 40 material värderats enligt dessa miljöpåverkanskategorier:

1. Klimatpåverkan,
2. Vattenanvändning,
3. Ekotoxicitet,
4. Humantoxicitet,
5. Utarmning av fossila resurser (exempelvis olja)
6. Utarmning av materialresurser (metaller)

Nätverket fungerar också som en plattform för kunskapsutbyte där aktörer utanför nätverket, som ideella organisationer, myndigheter och miljökonstuler, bjuds in till stormöten. Projektet startade 2012. Hösten 2017 är indexet färdigt att användas.

Även om humantoxicitet är en av de miljöpåverkanskategorier som används skulle det givetvis vara bra om detta miljöindex innefattade arbetsmiljö som en egen miljöpåverkanskategori. Det finns risker med initiativ som finansieras helt av företag. En risk är att initiativet blir mindre omfattande för att det inte ska inverka för mycket på företagets affärsmodeller. En annan risk är att transparensen och därigenom spridningspotentialen blir begränsad då de betalande företagen inte vill ha några "fripassagerare".

Indonesian freedom of Association Protocol

The Indonesian freedom of Association Protocol (IFAP)²² antogs i juni 2011 och var resultatet av en 18 månader lång

22 <http://www.play-fair.org/media/index.php/workers-rights/foa-protocol/> (171120)

förhandlingsprocess. IFAP förhandlades fram genom samtal mellan skomärken, lokala fabriksägare och fackföreningar. Avtalet binder parterna juridiskt till en rad standards och rutiner som ska se till att fabriksarbetare är fria att bilda fackföreningar och organisera sig. Även om indonesisk lag stödjer rätten till föreningsfrihet så är IFAP mer detaljerat. Avtalet kräver att märken tar direkt ansvar för att arbetares rättigheter respekteras i deras leverantörsled. Indonesiska fackföreningar, som företräder över en halv miljon arbetare, har haft en ledande roll i förhandlingarna samtidigt som processen fått stöd av flera lokala och internationella organisationer. Stora skoföretag har undertecknat avtalet som Nike, Puma, Adidas, Pentland, New Balance, och Asics. Dessa företag köper in skor från över hundra indonesiska fabriker som tillsammans har hundratusentals anställda.²³ Avtalet tvingar både märken och leverantörer att respektera rätten till föreningsfrihet. Det gör det möjligt för arbetare att arbeta fackligt på betald arbetstid och garanterar deras säkerhet.

Även om det har skett vissa framsteg till följd av avtalet, bland annat har relationen mellan fackföreningar och arbetstagarer blivit bättre, så går det trögt att nå mer konkreta framsteg. Skomärken har fortfarande inte implementerat levnadslöner och andelen arbetare utan anställningskontrakt är fortfarande stor. Ett annat utrymme till förbättring är antalet företag som har signerat avtalet.

Fair Wear Foundation

Fair Wear Foundation (FWF) är ett flerpartsinitiativ²⁴ som bildades i Nederländerna 1999 och består idag av cirka 80 företag med cirka 120 varumärken. FWF kontrollerar och arbetar för att förbättra arbetsförhållanden i producentländer i Asien, Afrika och Europa.²⁵

FWF använder olika metoder och verktyg, bland annat klagomålsmekanismer, intern och extern granskning, samarbete med lokala aktörer samt utbildningar. FWF har också använt sig av ILO:s program Better Work för att utveckla ett pilotprojekt i Bangladesh och Vietnam.

Projektet inleddes i början av juni 2017 och går ut på att bland annat samordna fabrikskontroller och andra effektiviseringsåtgärder på fabriker tillsammans med flera medlemsföretag.²⁶

FWF grundar sitt kontrollarbete på ILO:s åtta kärnkonventioner och FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna.²⁷ Styrelsen och den rådgivande kommittén består av företag, ideella organisationer och fackföreningar. Alla medlemmars röster är lika mycket värda. FWF motverkar också otillbörlig påverkan genom att finansiering kommer från andra aktörer än medlemsföretagen själva. I den bemärkelsen skiljer sig FWF från företagssledda initiativ som Fair Labor Association²⁸ och Business Social Compliance Initiative²⁹.

Medlemsföretagen publicerar årsrapporter på sina hemsidor som berättar om hur de uppfyller FWF:s uppförandekod, men också vilka brister som finns i hållbarhetsarbetet. Rapporterna visar bland annat antalet leverantörer och länder, hur många fabriker som har blivit granskade, vilka kränkningar av uppförandekoden som identifierats, vilka förbättringar man har kommit överens om med leverantörer och om dessa gett resultat. Företagsmedlemmar har ett register över sina leverantörer som regelbundet uppdateras och presenteras för FWF. Leverantörslistorna behöver inte vara offentliga.

I sin egen årsrapport publicerar FWF information om vilka typer av kontroller som genomförts av vilka medlemmar, vilka kränkningar som inträffat hos leverantörerna och vilka förbättringar man har enats om. FWF offentliggör också sina finansieringskällor.³⁰ Medlemmar av FWF:s partnernetverk, men även andra berörda parter, har möjlighet att inkomma med klagomål till FWF som bedömer om anmälingen utgör ett brott mot FWF:s uppförandekod. FWF har det yttersta ansvaret att se till att klagomålen hanteras. Detaljer gällande klagomål – och även detaljer kring åtgärder är tillgängliga för allmänheten på FWF:s hemsida.³¹

23 <https://www.oxfam.org.au/2012/02/protocol-shows-promising-signs-for-workers-in-indonesia/> (171123)

24 Ett flerpartsinitiativ ska enligt Fair Actions definition bestå av, förutom företag och företagsorganisationer, fackföreningar och ideella organisationer. Fackföreningar och ideella organisationer ska också vara en del av initiativets beslutande organ. Med det sagt är Fair Action medvetna om att det finns andra definitioner av flerpartsinitiativ som inte nödvändigtvis inkluderar fackföreningar och ideella organisationer.

25 <https://www.fairwear.org/about/> (171123)

26 <https://www.fairwear.org/news/fwf-collaborates-ilo-better-work/> (171123)

27 I dessa principer ingår fritt val av sysselsättning, föreningsfrihet och rätt till kollektiva förhandlingar; skydd mot diskriminering på arbetet; förbud mot barnarbete; betalning av levnadslön och juridiskt bindande anställningsförhållanden.

28 <http://www.fairlabor.org/> (171120)

29 <http://www.bsci-intl.org/> (171120)

30 <http://www.ethicalconsumer.org/researchhub/ethicalaccreditation/fairwearfoundation.aspx> (171123)

31 <https://www.fairwear.org/complaints/> (171120)

FWF har fått kritik för en alltför stor tillit till kontroller. Allmänheten har inte någon fullständig insyn i resultaten av kontrollerna och FWF kräver inte att medlemmar offentligt redovisar sina leverantörer. Samtidigt kräver FWF att medlemmar förbinder sig att betala levnadslön och de bedriver intressanta försök med olika metoder för att underlätta att det genomförs. Exempelvis ett pilotprojekt där man räknat fram hur en levnadslön påverkar både inköps- och konsumentpris³². FWF har skapat ett instrument för att kartlägga löner på fabriksnivå, lönestegen³³. FWF har dock hittills ingen handlingsplan med tydliga milstolpar och tidplan för när deras medlemmar ska implementera levnadslöner.

Märkningar och certifieringsorgan

Relevanta certifieringssystem och märkningar fokuserar i allmänhet på att begränsa eller få bort farliga kemikalier från slutprodukten snarare än att begränsa kemikalernas negativa effekt på arbetares arbetsmiljö. Särskilda certifikat hänvisar ofta till processer och system för att få fram produkter 'fria från' giftiga material. Miljö- eller "ekocertifiering" används både för att begränsa miljöskadliga kemikalier och processer när det gäller till exempel vattenanvändning, vattenföroreningar och avskogning. "Grön" certifiering är ofta inriktad på att se till att produktionen sker i enlighet med standards för användning av återvunnet material eller naturmaterial.

Vissa certifieringsprocesser resulterar i att en specifik märkning används på produkten som ska visa att den har tillverkats enligt givna kriterier, som till exempel Fairtrade-märkningen. I vissa fall gäller dessa kriterier både sociala och miljömässiga förhållanden även om det är ovanligt. I många fall kräver certifieringsstandarder enbart att lokala lagar och regelverk efterlevs.

Den österrikiska ekomärkningen

Den österrikiska ekomärkningen grundades av det österrikiska miljödepartementet 1990. För att en lädersko ska få märkas får den inte innehålla kromgarvat läder. Förutom garvämnen som innehåller krom undantar märkningen även annan mineralgarvning som garvning med zirkonium, titan och aluminium. Vegetabilisk och syn-

tetisk garvning ska också uppfylla olika standards, bland annat vad gäller vattenförbrukning, vattenhantering och hantering av avfall. Märkningen har en förteckning över förbjudna ämnen som uppdateras varje år. Listan baseras på en förbudslista för ämnen i slutproduktionen som utfärdas av det tyska skoinstitutet CADS men innehåller något strängare standards.

Utöver att ILO:s kärnkonventioner ingår i märkningen kräver också den österrikiska ekomärkningen att Jo-In-koden uppfylls. Jo-in är en kod som skapats genom en samslagning av olika befintliga koder till en kod som ska fungera som en benchmark för andra koder att sträva mot. Den omfattar arbetsvillkor och sociala kriterier som går längre än de som fastställts i ILO:s kärnkonvention-

32 <https://www.fairwear.org/resource/fwf-reports-5/> (171120)

33 <https://www.fairwear.org/wage-ladder/> (171211)

er.³⁴ De grundläggande principerna och rättigheterna när det gäller arbetsvillkor såsom de är definierade i Jo-in-koden³⁵ liknar i sin omfattning och skrivning FWF:s riktlinjer. Vad gäller löner slår märkningen fast att; "Löner som betalas till arbetstagare och deras familjer måste ge möjlighet till anständig försörjning. Löner ska redovisas skriftligen i ett kontrakt och avdrag på lönen som straff är inte tillåtet."³⁶

Ett krav för att använda den österrikiska ekomärkningen är att licenstagaren är medlem i, eller att deras pro-

dukter är certifierade enligt FWF, Ethical Trading Initiative, SEDEX/SMETA, SA 8000, GOTS eller någon av IVN:s standards.

Den österrikiska ekomärkningen har högt ställda kriterier och täcker ett stort område inom miljömässig och social hållbarhet. Riktlinjerna för märkningen revideras endast vart fjärde år vilket gör att kriterierna inte kan anpassas till eventuell ny lagstiftning som gäller till exempel riskfyllda ämnen.

Jämförelse- initiativ för en renare sko- och läderindustri

	Pentland/ Cividep/ HWW	Ganges Leather Development Project	Indonesian FOA Protocol	Fair Wear Foundation	Swedish Shoe Envi- ronmental Initiative	Den österrikiska ekomärk- ningen
Förbud mot krom?	Nej	Nej	Nej	Nej	Nej	Ja
Inkluderar fack/ arbetare?	Ja	Nej	Ja	Ja	Nej	Nej
Inkluderar NGO:s?	Ja	Ja	Ja	Ja	Nej	Ja
Juridiskt bindande?	Nej	Nej	Ja	Nej	Nej	Nej
Innefattar arbetsförhållanden?	Ja	Nej	Ja	Ja	Nej	Ja
Offentlig hemsida (motsvarande)?	Ja, rapporter på HWW:s hemsida	Nej, viss information (WWF)	Ja	Ja	Ja	Ja

34 "Jo-in" var ett projekt som genomfördes av Clean Clothes Campaign, CCC, andra organisationer, fackföreningar och flerpartsinitiativ för att skapa en gemensam uppförandekod som den största gemensamma nämnaren. Projektet är avslutat men koden används. Se arkiverad hemsida <https://jo-in.org/english/index.html> (171123)

35 <http://jo-in.org/pub/docs/JoIn-varns-in-codes-of-conduct.pdf> (171123)

36 Richtlinie UZ 65. Schuhe, p.28-29, https://www.umweltzeichen.at/richtlinien/Uz65-Schuhe-Richtlinie_R1.2a_2014.pdf (171123)

SLUTSATSER

I det avslutande kapitlet redogör vi för de exempel vi tycker är värda att föra vidare inom de förbättringsområden vi identifierat. I vissa fall kommer exemplen från de initiativ som presenterats i rapporten, i andra fall är det våra egna förslag på förbättringsåtgärder.

CYS tycker det är oroande att de flesta initiativ förlitar sig på enbart kontroller för att säkerställa att de efterlevs. Erfarenhet från textilindustrin visar att enbart kontroller sällan fungerar för att bedöma om riktlinjer uppfylls, när det gäller till exempel kränkningar mot föreningsfriheten eller påtvingad övertid.³⁷ Kontroller av sociala kriterier görs vanligtvis under för kort tid och går inte på djupet. Endast ett fåtal exempel visar att resultatet från kontroller kopplas samman med andra processer som ett företags inköpsrutiner. En av bieffekterna av ett alltför stort kontrollfokus är att ansvaret för förbättringar i för stor utsträckning läggs på de som kontrolleras, leverantörerna. När ansvaret i själva verket borde delas av de köpande företagen.

CYS uppmanar också företagen att ställa arbetstagaren i centrum. Endast i ett fåtal exempel finns arbetstagare och återkoppling från arbetare med i arbetet med att utveckla metoder och modeller för en mer hållbar industri. Förutom att det är dåligt ur ett arbetarperspektiv menar CYS att det också är ett resursslöseri att inte nyttja de som "äger" problemen, arbetarna. Som en förlängning på detta resonemang menar CYS att arbetstagares rättigheter måste ingå i alla initiativ som säger sig verka för en mer hållbar sko- och läderindustri, även om fokus är på miljöaspekter i produktionen.

Förbättrade arbetsvillkor

CYS anser att det är mycket bra att Pentland, Cividep India och Homeworkers Worldwide inte bara uppmärksammar hemarbetare som en särskild utsatt grupp, utan också tar fram en policy³⁸ och åtgärdsplan för andra

företag att använda sig av. CYS är fortsatt oroade för att utsatta grupper som hemarbetare inte uppmärksammas och skyddas i företags hållbarhetsarbete i den utsträckning de borde. I de fall de uppmärksammas hanteras de ofta som ett problem man löser genom att hemarbetare i leverantörskedjan förbjuds. Resultatet blir att en stor grupp, företräddesvis kvinnor, förlorar en av få möjligheter till en inkomst. När Pentland och andra företag börjar implementera sin policy kommer hemarbetare förhoppningsvis få anställningskontrakt som gör dem till en del av leverantörskedjan så de får tillgång till sociala trygghetssystem.

Endast i ett fåtal fall verkar det ske en aktiv kartläggning av underleverantörer och de garverier som tillverkar läder till skorna. Flerpartsinitiativ och märkningar som är inriktade på läder tar vanligtvis inte med denna aspekt i sitt arbete utan fokuserar enbart på miljöfrågor. Därmed riskerar man att sakna en strategi för att hantera ett av de viktigaste och mest grundläggande problemen inom läderindustrin. Det faktum att majoriteten av läderarbetare i till exempel Indien arbetar helt utan anställningskontrakt.

Vad gäller oberoende klagomålsmekanismer har FWF en modell där vem som helst kan rapportera in klagomål om förhållanden i medlemsföretagens leverantörskedja. Att klagomålen och åtgärderna läggs upp på FWF:s hemsida är givetvis positivt och med tanke på det antal klagomål som publicerats verkar verktyget fungera. Här finns erfarenheter som andra initiativ och företag skulle kunna lära sig av.

Även om FWF har den mest konkreta verktygslådan vad gäller levnadslön, med både sin lönesstege³⁹ och beräkningar på vad en levnadslön skulle "kosta"⁴⁰, så saknar CYS konkreta exempel på implementering av levnadslöner. Ett skomärke, flerpartsinitiativ eller märkning som uttryckligen uppger att de förbinder sig att betala ut levnadslön måste visa konkreta resultat av det åtagandet.

37 Handels Utvecklingsråd, Hållbara leverantörsled, Niklas Egels-Zandén och Ola Bergsström (2013), s 113

38 <http://www.homeworkersww.org.uk/resources/model-homeworking-policy> (171123)

39 <https://www.fairwear.org/wage-ladder/> (171123)

40 <https://www.fairwear.org/resource/fwf-reports-5/> (171123)

Förbättrad arbetsmiljö

Tre av de initiativ som inkluderas i rapporten har ett tydligt miljöfokus. CYS anser att det trots ett huvudfokus att skydda miljö och konsumenter borde vara relativt enkelt att även bidra till en säkrare arbetsmiljö för sko- och läderarbetare. Alla initiativ som arbetar för en renare och säkrare sko- och läderindustri borde självklart följa FWF:s och Indonesien Freedom of Association Protocols exempel och inkludera fackföreningar i sina processer. Med arbetarrepresentanter inkluderade skulle viktiga åtgärder som utbildning i hantering av kemikalier och användande av skyddsutrustning få en central roll och dessa åtgärder skulle ha en större möjlighet att bli bestående. Till exempel skulle krav på inrättande av arbetskyddskommittéer vara ett viktigt steg i rätt riktning. Givetvis är det som tidigare nämnts viktigt att företag och de initiativ i vilka de ingår är med och delar på den finansiella bördan som den här typen av åtgärder innebär, antingen direkt eller via att betala ett högre pris för lädret eller skorna.

Föreningsfrihet

CYS anser att det är oroande att skoföretag och andra aktörer i branschen inte i större utsträckning konkret stödjer föreningsfrihet och kollektivavtal. Föreningsfrihet bör till varje pris främjas och skyddas av samtliga aktörer då det är en rättighet som ger arbetare tillgång till många andra rättigheter. Kollektiva förhandlingar mellan demokratiska fackföreningar och arbetsgivare bör vara normen vid problemlösning på fabriker. Just relationen mellan arbetstagare och arbetsgivare är något som lyfts fram som en förbättring i The Indonesian Freedom of Association Protocol. Fungerar relationerna mellan arbetsgivare och arbetstagare på fabrikena kommer kostsamma strejker minska och likaså behovet av kontroller på sikt. Därför ligger det i alla aktörers intresse att arbetare ska tillåtas organisera sig. Oberoende klagomålsmekanismer ska också finnas på fabriksnivå för att ta itu med problem.

Minskad miljöpåverkan

Det finns gott om initiativ inom branschen som fokuserar på den yttre miljön och det är givetvis bra. CYS menar dock att det är viktigt att det finns initiativ som inte bara är fokuserade på att följa gällande lagstiftning utan är beredda att ta ett steg till. Den befintliga EU-lagstiftningen som gäller kromgarvat läder skyddar konsumenter, men löser inte alla de problem som är kopplade till kromgarvning, framförallt inte inne i garverier. För att märkningar och andra initiativ ska bli de spjutspetsar som de borde vara ser CYS positivt på att det finns initiativ som den österrikiska ekomärkningen som utesluter kromgarvat läder. Att märkningen även ställer krav på det kromfria materialet är givetvis också viktigt då det inte finns någon helt riskfri metod att garva läder. Här borde det finnas utrymme för den europeiska märkningen EU-blomman att ta rygg då märkningen redan nu förbjuder kromgarvat läder i barnskor.

Ökad transparens

Liksom föreningsfrihet ser CYS även ökad transparens som ett förbättringsområde som är särskilt viktigt eftersom det har potential att dra med sig andra förbättringar. Vi nämnde tidigare FWF och deras klagomålshandling som ett gott exempel. Alla aktörer inom industrin är överens om att problemen inom garveriindustrin är systematiska. Systematiska problem kräver samarbete mellan aktörer och samarbete i sin tur kräver transparens.

När Rana Plaza rasade 2013 och över 1 100 människor dog fick familjemedlemmar rota fram etiketter ur bråten för att veta vilka företag deras släktingar sydde kläder för. Det i sin tur ledde fram till ett bindande avtal där alla större företag som köper kläder från Bangladesh var med och bidrog till, dels att familjerna kompenserades, dels att alla textilfabriker i Bangladesh kontrollerades. Rana Plaza borde vara det enda exemplet som behövs för att företag och andra aktörer ska förstå att ökad transparens i företags leverantörskedjor är ett måste.

KÄLLFÖRTECKNING

Intervju

Lindström, Åke, produktionschef, Tärnsjö Garveri AB, intervju (140328)

Hemsidor

Business Social Compliance Initiative: <http://www.bs-ci-intl.org/>
Clean Clothes Campaign: <http://www.cleanclothes.org/livingwage>
Ethical Consumer: <http://www.ethicalconsumer.org/>
Fair Action: <http://fairaction.se/>
Fair Labor Association: <http://www.fairlabor.org/>
Fair Wear Foundation: <https://www.fairwear.org/>
Homeworkers Worldwide: <http://www.homeworkersww.org.uk/>
International Labour Organization: <http://www.ilo.org/public/english/>
The Joint Initiative: <https://jo-in.org/english/index.html>
Label Behind the Label: <http://labourbehindthelabel.net/>
Oxfam Australien: <https://www.oxfam.org.au/>
Pentland Brands: <http://www.pentland.com/>
Play Fair: <http://www.play-fair.org/>
Svenska ILO-kommittén: <https://svenskailo-kommitten.se/om-ilo/>
Världsnaturfonden, Storbritannien: <https://www.wwf.org.uk/>

Rapporter

Álvarez, Antonio, Herva, Marta och Roca, Enrique: Sustainable and safe design of footwear integrating ecological footprint and risk criteria, *Journal of Hazardous Materials*, Volume 192, Issue 3, (2011)
Change Your Shoes: Trampling workers' rights underfoot, Julia Spetzler (2016)
Clean Clothes Campaign/ Labour Behind the Label: Tailored Wages, Anna McMullen (2014)
Europeiska kemikaliemyndigheten: Bakgrundsdokumentet till yttrandet om bilaga XV om ärendet som gäller förslag på begränsningar av sexvärt krom i läderprodukter (2012)
Handelns Utvecklingsråd: Hållbara leverantörsled, Niklas Egels-Zandén och Ola Bergsström (2013)
Pure Earth: The World's Worst Pollution Problems 2016: The Toxics Beneath Our Feet (2016)
United Nations Human Rights Office of the High Commissioner: Guiding Principles on Business and Human Rights (2011)

Övriga källor

Österreichisches Umweltzeichen: Richtlinie UZ 65, Schuhe, Version 1.2 (2014)

